

ارزیابی ژئواکونومیکی قفقاز جنوبی از دیدگاه گردشگری منطقه آزاد ارس با استفاده از مدل SWOT

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۱۹

خدیدجه قنبرپور^۱ حجت مهکویی^{۲*} علی امیری^۳ یوسف زین‌العابدین عموقین^۴

- ۱- دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
- ۲- استادیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
- ۳- استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه خرم‌آباد، لرستان، ایران
- ۴- دانشیار گروه جغرافیا، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، گیلان، ایران

چکیده:

منطقه آزاد ارس به دلیل موقعیت و اهمیت ویژه‌ای که از جنبه‌های گوناگون از جمله محیط طبیعی، زیست محیطی، جمعیتی، آموزش عالی، ارزش افزوده بخش‌های مختلف، سرمایه‌گذاری و گمرکی برخوردار بوده و با توجه به این ظرفیت‌ها به نوعی سرآذربایجان و قلب تپنده آن به حساب می‌آید. هدف از انجام این پژوهش ارزیابی ژئواکونومیکی قفقاز جنوبی از دیدگاه گردشگری منطقه آزاد ارس با استفاده از مدل SWOT می‌باشد که از نظر روش این تحقیق، توصیفی-پیمایشی با ماهیت کاربردی و از لحاظ زمانی مقطعی می‌باشد؛ جامعه آماری شامل کارشناسان و متخصصان حوزه گردشگری و جغرافیای سیاسی مرتبط با مسایل منطقه آزاد ارس و قفقاز جنوبی می‌باشند که تعداد ۵۰ نفر به شیوه هدفمند انتخاب شدند؛ تجزیه و تحلیل با استفاده از روش SWOT طی سال ۱۴۰۰ انجام شد و نتایج نشان داد از نقاط ضعف مورد مطالعه روابط سرد سیاسی ایران با آذربایجان در منطقه می‌باشد؛ نتایج فرصتها نشان داد که مهمترین مزیت ژئواکونومیک منطقه قفقاز جنوبی نقش ارتباطی آن بین ایران و کشورهای مختلف اروپایی است و در واقع یکی از پلهای ارتباطی و ترانزیتی ایران و اروپاست. همچنین احتمال برقراری راه ارتباطی دریاهای شرقی و غربی مهمترین عامل تهدید و مهمترین فرصت پیش‌رو نقش ارتباطی آن بین ایران و کشورهای مختلف اروپایی است و در واقع یکی از پلهای ارتباطی و ترانزیتی ایران و اروپاست.

واژه‌های کلیدی: منطقه آزاد ارس، قفقاز جنوبی، موقعیت ژئواکونومیکی، مدل SWOT.

مقدمه

مناطق آزاد به رغم گستره فضایی محدود آن‌ها به خاطر فلسفه وجودی متمایز و نوع مدیریت ویژه در صورت به کارگیری سیاست‌های کارا و اصولی می‌توانند به عنوان کانون‌هایی کوچک، اما با نقش‌آفرینی کلان اقتصادی در حوزه معادلات ژئواکونومیک ظاهر شوند (ولیعقلی‌زاده و الله‌وردی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۳). مناطق آزاد در مجموع دارای توان نقش‌آفرینی در سطوح متنوع فضایی هستند که دایره عملکرد، نفوذ و موفقیت آن‌ها در سطوح فوق توسط کارکردها و میزان موفقیت این مناطق در تعریف، اجرا و حفظ فلسفه وجودی و کارکردی ویژه آنها مشخص می‌شود. بنابراین، جایگاه ژئواکونومیک مناطق آزاد قبل از هر چیزی در بستر فلسفه وجودی آن‌ها شکل می‌گیرد (ولیعقلی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴). در واقع، نقش جغرافیای این مناطق در پیوند اقتصاد داخلی به اقتصادهای بین‌المللی بهترین توجیه برای نقش ژئواکونومیک آن‌ها است. حتی، نقش مناطق آزاد در همگرایی و فعالیت‌های مشترک اقتصادی کشورهای متفاوت، می‌تواند در شکل‌گیری صلح و امنیت منطقه‌ای نیز نقش بارزی ایفا نماید و به شکل‌گیری و تأسیس هم‌گرایی اقتصادی هم بیانجامد (مجتهدزاده و همکاران، ۱۳۹۷).

منطقه آزاد ارس به دلیل موقعیت و اهمیت ویژه‌ای که از جنبه‌های گوناگون از جمله محیط طبیعی، زیست محیطی، جمعیتی، آموزشی عالی، ارزش افزوده بخش‌های مختلف، سرمایه‌گذاری و گمرکی برخوردار بوده و با توجه به این ظرفیت‌ها به نوعی سر آذربایجان و قلب تپنده آن به حساب می‌آید. از سوی دیگر با توجه به اینکه این منطقه اواخر شهریورماه ۱۳۸۳ رسماً فعالیت خویش را آغاز کرده ولی در اندک زمان یعنی در طول ۱۵ سال فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال آن قابل مقایسه با سایر مناطق نیست. قدرت‌های بزرگ همواره درصدد افزایش قدرت خود و نیز بسط نفوذشان به دیگر مناطق هستند. پس از فروپاشی شوروی و انحلال سیستم دوقطبی، آمریکا به قدرت برتر در نظام بین‌الملل تبدیل شد که تلاش می‌کرد حوزه قدرت‌نمایی خود را به دیگر مناطق افزایش دهد، وجود کشوری چون روسیه، حضور آمریکا را در منطقه قفقاز جنوبی توجیه می‌کند و البته حضور آمریکا در راستای مهار ایران نیز محسوب می‌شود. از طرف دیگر، روسیه نیز برای خنثی کردن این هدف آمریکا و بسط قدرت خود، در پی افزایش حضور خود در منطقه مذکور است؛ قفقاز جنوبی نیز نقش مهمی در ارتقای منطقه آزاد ارس و تغییر جایگاه منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران دارد. بر همین مبنا، کشورهای غربی به ویژه آمریکا، توجه خاصی به این منطقه دارند؛ به طوری که آمریکا منطقه قفقاز را عرصه منافع استراتژیکی و راهبردی خود می‌داند و حوضه خزر در کانون توجه مقامات این کشور قرار دارد. صد البته در کنار آمریکا و کشورهای غربی، حساسیت فوق‌العاده روسیه به این منطقه نیز از قدیم مشخص بوده است. بدون شک منطقه قفقاز با شکل‌گیری دولت‌ها و کشورهای تازه تأسیس، فرصت‌ها و تهدیدهای جدید و منحصر به فردی در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی برای کشورهای دیگر به خصوص کشورهای همسایه ایجاد کرده است. دو منطقه مهم و حیاتی قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی نسبت به خاورمیانه حالت آلترناتیو دارند؛ به همین دلیل قدرت‌های فرامنطقه‌ای و منطقه‌ای تلاش کرده‌اند نفوذ خود را در این مناطق افزایش دهند. با توجه به مرز مشترک طولانی ایران با این منطقه از منظر حیاتی و امنیتی برای ایران، نفوذ این قدرت‌ها حائز اهمیت است. این

مرزهای طویل جغرافیایی به علت اشتراکات فرهنگی، مذهبی و زبانی، موجب تأثیرپذیری کشورمان از تحولات اجتماعی و سیاسی منطقه قفقاز شده است. هرچند این بعد از آثار همسایگی از گذشته وجود داشته، اما حسب تغییرات ژئوپولیتیکی صورت گرفته در قفقاز جنوبی، به نظر اهمیت این منطقه و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران بیشتر شده است (کولای و همکاران، ۱۳۹۱).

منطقه آزاد ارس به واسطه وجود بناهای تاریخی، اماکن گردشگری و سیاحتی، سواحل رودخانه ارس، بازارچه‌های عرضه محصولات لوکس خارجی و مهمتر از همه وجود آب‌وهوای معتدل با میانگین دمای ۱۷ درجه سانتیگراد، همه ساله پذیرای خیل عظیمی از گردشگران و مسافران از اقصی نقاط کشور می‌باشد. طی سالهای گذشته سیاست رونق مراکز تجاری به واسطه ورود کالای همراه مسافر به منطقه آزاد ارس مورد توجه مسئولان امر بوده و شاهد افزایش این مراکز و استقبال بی‌نظیر سرمایه‌گذاران این حوزه هستیم؛ بدون اینکه به موضوع گردشگری و به‌خصوص رفاه، آسایش و اقامت خیل عظیم گردشگران توجه ویژه صورت گرفته باشد. قدر مسلم عوامل متعددی سبب شده‌اند که منطقه آزاد ارس از جایگاه واقعی خود در بهره‌گیری از صنعت گردشگری برخوردار نباشد و شاید دلیل آن عدم شناخت کافی از گونه‌های مختلف گردشگری در این منطقه توسط گردشگران و ضعف اطلاع‌رسانی در این خصوص از سوی متولیان امر باشد ایجاد زیرساختها و تأسیسات مورد نیاز صنعت گردشگری عموماً هزینه‌بر و با دوره بازگشت سرمایه نسبتاً طولانی مواجه است و چنانچه با مطالعه دقیق تعیین نشوند، ممکن است منجر به هدر رفت سرمایه‌گذاریها شود. با توجه به ایجاد مناطق آزاد در کشور و تجارب گذشته در این زمینه یا مشابه آن، مطالعه و تحقیق جامع در موضوع زیرساختهای گردشگری و شناساندن گونه‌های گردشگری می‌تواند به مسئولان منطقه کمک نماید تا در امر سیاستگذاریهای خود در راستای ایجاد این زیرساختها با هزینه‌های کمتر بیشترین بازدهی را از منابع ملی و امکانات موجود ببرند. از طرف دیگر با توجه به موقعیت جغرافیایی منطقه آزاد ارس و رقابت روزافزون تمامی کشورهای همجوار برای جذب گردشگر و ایجاد امکانات نسبتاً مناسب و قابل قبول در منطقه از سوی رقبای، ایجاد زیرساختهای گردشگری و خدمات موردنیاز گردشگری در منطقه آزاد ارس نیازمند یک تحقیق و مطالعه هدفمند می‌باشد که همزمان رشد و توسعه پایدار منطقه را و نیز ملاحظات بومی، منطقه‌ای و ملی مرتبط با ایجاد این زیرساختها را مورد توجه قرار دهد. (شهماری‌اردجانی و کاموسی‌علمداری، ۱۳۹۸) بنابراین باید گفت که مناطق آزاد، علی‌رغم داشتن گستره جغرافیایی محدود، با توجه به فلسفه وجودی متمایز و نوع مدیریت ویژه در صورت به کارگیری سیاست‌های کارآمد و اصولی می‌توانند به عنوان کانون‌هایی کوچک، اما با نقش‌آفرینی اقتصادی کلان در عرصه معادلات ژئواکونومیکی ظاهر شوند. در این تحقیق سعی بر آن است که تأثیرات ژئواکونومیکی قفقاز جنوبی بر وضعیت اقتصادی منطقه آزاد ارس را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم و همچنین وضعیت ژئواکونومیکی منطقه را بررسی کرده و در نهایت به این نتیجه دست پیدا کنیم که منطقه آزاد ارس چگونه می‌تواند نقش‌آفرینی در توسعه گردشگری این منطقه داشته باشد؟

پیشینه پژوهش:

کارگر اصل‌زنوزی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی اثرات گردشگری تجاری بر ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرها (نمونه موردی: منطقه آزاد ارس)» به بررسی اثرات گردشگری تجاری بر ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرها در منطقه آزاد ارس پرداختند. روش تحقیق پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی تحلیلی و علی مقایسه‌ای است. در بخش نخست با استفاده از آزمون t تک نمونه‌ای میانگین هر یک از گویه‌ها محاسبه شد. سپس با توجه به بازخورد پاسخ کارشناسان، برای تحلیل میزان اثرگذاری ابعاد و آزمون فرضیه‌های پژوهش از آزمون رگرسیون خطی چندگانه استفاده شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که میانگین هر یک از ابعاد گردشگری تجاری (۳۵.۴)، اقتصادی (۹۲.۳)، اجتماعی (۷۲.۳) و کالبدی (۳۱.۳) از مقدار متوسط نظری (۳) بالاتر می‌باشد. به دلیل مثبت بودن تفاوت میانگین کلی هر یک از ابعاد، می‌توان ذکر کرد که گردشگری تجاری بر ساختارهای موجود مورد مطالعه اثرگذار می‌باشد. نتایج آزمون همبستگی نشان می‌دهد میان گردشگری تجاری با ابعاد سه گانه پژوهش همگی معنادار و مثبت بوده‌اند. همچنین آزمون رگرسیون خطی چندگانه نشان می‌دهد که رابطه‌ی محکمی بین اثرات گردشگری تجاری و ساختارهای موجود وجود دارد ($R=0.99$). در مجموع ساختارهای سه گانه توانستند ۶۹.۰ درصد از میزان تغییر واریانس در گردشگری تجاری را پیش‌بینی کنند.

چراغی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «شناسایی چالشهای توسعه گردشگری روستایی در مناطق مرزی (مورد مطالعه: منطقه آزاد ارس)» به بررسی و شناسایی چالشهای کسب و کارهای گردشگری روستایی از دیدگاه خبرگان روستایی و فعالان گردشگری منطقه آزاد ارس پرداختند. برای انجام این تحقیق، از رویکرد کیفی (روش تحلیل مضمون) استفاده شده است. نمونه مورد مطالعه با روش نمونه‌گیری گلوله برفی به صورت هدفمند انتخاب شد که تعداد ۲۴ نفر را شامل شد. برای اطمینان از روایی و پایایی پژوهش از روش ارزیابی گوبا و لینکلن استفاده شد. داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج نشان می‌دهد روستاهای دارای جاذبه‌های گردشگری منطقه آزاد ارس با چالش‌هایی مانند آسیب‌پذیری اجتماعی، نبود سیاست‌گذاری مناسب، ضعف زیرساختها، کمبود سرمایه‌گذاری، حمایت مالی ناچیز از کسب‌وکار گردشگری، ضعف شبکه اطلاع‌رسانی، فصلی بودن گردشگری، نارسایی در نظارت بر طرحهای اجرایی، فقدان پژوهش، امنیت ضعیف، مشارکت اندک روستائیان و سازمانهای گردشگری، آسیب به معماری سنتی روستا و تخریب محیط زیست روبرو هستند.

ساسانفر و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل ژئوپلیتیکی تأثیرات بحران مهاجرت (داخلی و خارجی) بر توازن ژئواکونومیک مناطق جغرافیایی ایران» به این سؤال پاسخ دادند که این بحران چه تأثیری بر موازنه سیاسی، جغرافیایی و اقتصادی میان مناطق جغرافیایی مهاجر فرست ایران نسبت به مناطق مهاجرپذیر می‌گذارد؟ فرضیه‌ای که در این پژوهش درصدد بررسی آن بودند این است که به نظر می‌رسد که میان بحران مهاجرت کنونی و برهم خوردن موازنه سیاسی، جغرافیایی و اقتصادی میان مناطق جغرافیایی مهاجر فرست ایران نسبت به مناطق مهاجرپذیر رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. این پژوهش با استفاده از روش تحلیلی-تبیینی و با استفاده از منابع

کتابخانه‌ای و مقالات و اسناد کلان انجام می‌شود. روش جمع‌آوری داده‌ها نیز کتابخانه‌ای و نیز استفاده از مقالات علمی - پژوهشی است. ابزار گردآوری اطلاعات فیش برداری و استفاده از جداول و نمودارها و نیز نقشه‌ها است.

قصابی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «تحلیلی بر تأثیرات مناطق آزاد تجاری بر توسعه فعالیتهای گردشگری و اقتصاد منطقه‌ای (مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس)» به ارزیابی اثرات منطقه آزاد ارس بر توسعه فعالیتهای گردشگری و در راستای آن اقتصاد منطقه پرداختند. روش تحقیق در مطالعه حاضر نظری - کاربردی با ماهیت توصیفی - تحلیلی می‌باشد که برای جمع‌آوری اطلاعات از روش اسنادی - میدانی (پیمایشی) و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیل معادلات ساختاری در نرم‌افزار Amos استفاده شده است. جامعه آماری تحقیق مسئولان، مدیران و نخبگان شهری می‌باشد که ۲۰۰ نفر با استفاده از روش گلوله برفی به عنوان حجم نمونه انتخاب شده‌اند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که شکل‌گیری منطقه آزاد ارس تأثیرات مثبتی بر توسعه فعالیتهای گردشگری از طریق جذب سرمایه و ایجاد زیرساختها و امکانات تفریحی و اقامتگاهی داشته است. همچنین توسعه فعالیتهای گردشگری در منطقه آزاد ارس نیز تأثیرات مثبتی بر اقتصاد منطقه گذاشته است که در این بین بیشترین تأثیرگذاری آن بر مؤلفه‌های اشتغالزایی؛ جذب سرمایه داخلی و خارجی؛ افزایش درآمدهای مالیاتی از محل فعالیتهای اقتصادی مرتبط با گردشگری؛ افزایش درآمد ارزی بوده است. از طرفی توسعه فعالیتهای گردشگری منطقه نتوانسته است تأثیر درخور توجهی در کاهش نابرابری درآمدی و افزایش سطح رفاه خانوارها داشته باشد.

شهماری اردجانی و کاموسی‌علمداری (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی گونه‌های گردشگری مؤثر بر توسعه گردشگری منطقه آزاد ارس» به شناسایی گونه‌های گردشگری مؤثر بر توسعه گردشگری منطقه آزاد ارس پرداختند. جامعه آماری این تحقیق گردشگران حاضر در منطقه آزاد ارس در خردادماه سال ۹۶ است، که حجم نمونه به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده ۱۰۰ نفر به دست آمده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق از مدل حداقل مجذورات جزئی در نرم‌افزار Warp-PLS استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اثرگذاری متغیرهای مستقل بر متغیرهای وابسته گونه‌های گردشگری و توسعه گردشگری مورد تأیید قرار گرفته است. در مدل ساختاری به دست آمده، گردشگری تفریحی با ضریب تأثیر ۰/۵۹ بیشترین تأثیر را بر متغیر گونه‌های گردشگری گذاشته است. بعد از این گونه گردشگری، گونه‌های گردشگری تاریخی، گردشگری طبیعت، گردشگری تجاری و گردشگری شهری به ترتیب با ضریب تأثیر ۰/۴۹، ۰/۳۶، ۰/۲۶ و ۰/۲۱ بیشترین تأثیر را دارند، کمترین تأثیر نیز مربوط به گونه گردشگری ماجراجویانه با ضریب ۰/۰۱ است. در ارتباط با متغیرهای توسعه گردشگری، بیشترین تأثیر مربوط به متغیرهای زمینه‌سازی ایجاد فرصت برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، افزایش توجه سازمان منطقه آزاد ارس به سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری این منطقه و ایجاد تسهیلات در زمینه صدور ویزا و روادید برای گردشگران خارجی است. کمترین ضریب تأثیر را متغیر تقویت ارائه امکانات در مجاورت جاذبه‌های گردشگری منطقه آزاد ارس با ضریب تأثیر ۰/۱۹ به خود اختصاص داده است. ضریب تأثیر گونه‌های گردشگری بر

توسعه گردشگری برابر ۰/۲۹ است. همچنین با توجه به آزمون استون-گیسر، می‌توان گفت که مدل در نظر گرفته شده در این پژوهش، ظرفیت و توان پیش‌بینی لازم را دارد.

ویس و زابانوا^۱ (۲۰۱۷)، در مقاله خود با عنوان "قفقاز جنوبی و ایران در دوره پس از تحریم" برخلاف آنچه در رسانه‌ها نمایش داده می‌شود، ایران نفوذ اقتصادی قابل ملاحظه‌ای در گرجستان ندارد. میان کل تعاملات تجاری ایران با منطقه قفقاز در حدود ۶۳۴ میلیون دلار در سال ۲۰۱۵ بود. میزان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ایران در گرجستان نیز بسیار ناچیز است.

بکیاروا^۲ (۲۰۱۹)، در مقاله خود با عنوان "قفقاز جنوبی به عنوان منطقه‌ای با اهمیت استراتژیک"، تجزیه و تحلیل مفصلی از ویژگی‌های ژئوپولیتیک قفقاز جنوبی به عنوان منطقه‌ای با موقعیت منحصربه‌فرد در نقشه جهان ارائه می‌دهد. خصوصیات جغرافیایی، قومی، ژئواکونومیک و سیاسی منطقه آشکار شده است. توجه به عدم ثبات در منطقه و درگیری‌های یخ زده موجود در قلمرو آذربایجان و گرجستان مورد توجه قرار گرفته است. توجه ویژه‌ای به روابط ایالات متحده و ناتو با سه جمهوری قفقاز جنوبی شده است و این گونه نتیجه‌گیری می‌کند که وضع موجود در روابط بازیگران ژئوپولیتیک جهانی احتمالاً در آینده قابل پیش‌بینی منفی می‌شود و درگیری برای مدت طولانی ادامه خواهد یافت که در نهایت بر روی ژئواکونومیک نیز تأثیرات منفی بر جای می‌گذارد.

مبانی نظری

کشور ایران یکی از پنج کشور مهم جهان در عصر حاضر است که آثار و آداب و سنن باستانی در حدی قابل توجه وجود دارد و تنها کشوری است که با داشتن این همه جاذبه‌های جهانگردی، می‌توان بخش صنعت جهانگردی را در آن فعال نمود. با توجه به موقعیت استراتژیک ایران که به لحاظ پهنه جغرافیا و اقلیم چهار فصل و به تبع آن موجودیت گیاهان و زیست اقلام متنوع حیوانات که موجبات بالقوه جذب گردشگران خارجی را داراست و از دیدگاه دیگر آثار باستانی که مؤید پیشینه غنی تاریخ و فرهنگ این کشور است. ایران یک موقعیت بسیار استثنایی و ممتاز از نظر جذب جهانگرد داشته که آن درآمدهای ارزی هنگفتی را به دنبال خواهد داشت و موضوعات مورد علاقه جهانگردان در ایران به فراوانی یافت می‌شود، که از جمله طبیعت زیبا با خصوصیات اقلیمی و آب و هوایی ویژه، مردمی با فرهنگ و تمدن کهن، آداب و رسوم و سنن باستانی و اسلامی و اماکن بسیار قدیمی با سبک معماری بی‌نظیر، به ویژه در شمال ایران و در منطقه تالش‌نشین و شهرک تاریخی ماسوله با قدمتی چندین هزار ساله که وجود دارد، در کمتر کشوری می‌توان پیدا کرد (زمانی نوری، ۱۳۹۹). بر اساس گزارش سازمان جهانی گردشگری، ایران رتبه ۱۲ جاذبه‌های باستانی و تاریخی و رتبه ۵ جاذبه‌های طبیعی را داراست (UNWTO, 2018) با این وجود از لحاظ بهره‌برداری از این منابع در جایگاه مطلوبی قرار نگرفته است. در حالی که سهم ایران با وجود رتبه ممتازش در جاذبه‌های جهانگردی از درآمد گردشگری جهان حتی به یک درصد هم نمی‌رسد. کشور پهناور ایران با ویژگی‌های

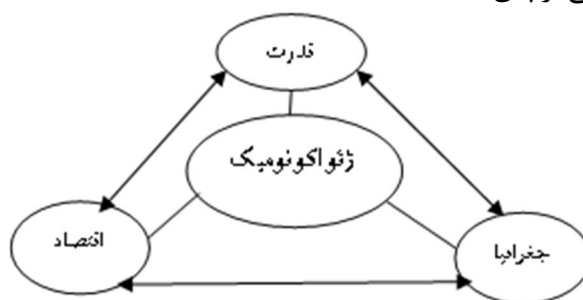
1. Weiss & Zabanova

2. Bekiarova

طبیعی و اقلیمی خاص و همچنین آثار تاریخی و هنری برای علاقه مندان به گردشگری مقصد بسیار مستعدی می‌باشد و همچنین در سطح بین‌المللی هم به دلایل ویژگیهای جغرافیایی و قرار گرفتن در راه شرق آسیا و اروپا (جاده ابریشم) مورد توجه می‌باشد. کشور ایران در گروه کشورهای برتر جهان از نظر قابلیت‌های طبیعی و تاریخی است. تنوع زیستی و وجود چهار فصل کامل و جاذبه‌های طبیعی بی‌همتا در کنار فرهنگ اصیل ایرانی بیانگر قابلیت بالای توسعه گردشگری در ایران است. این ویژگیها فرصت بی‌نظیری را در اختیار ایران قرار داده است تا با توسعه صنعت گردشگری کشورمان، از دیدگاه فرهنگی ایران را به عنوان یکی از گهواره‌های تمدن در سطح بین‌الملل معرفی نماییم (آریاپور، ۱۳۹۹).

۱) ژئواکونومیک

در ارتباط با تعریف اصطلاح ژئواکونومیک باید گفت که، مطالعه اثرگذاری عوامل یا زیربنای اقتصادی در محیط کشوری، منطقه‌ای و جهانی در تصمیم‌گیریهای سیاسی و رقابت‌های قدرتی و اثرگذاری این عوامل در ساختار شکل‌گیرنده ژئوپولیتیک منطقه‌ای و جهانی است (مجته‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۳۰). در این اصطلاح جدید که آن را می‌توان اقتصاد ژئوپولیتیک نامید، اقتصاد وارد معادله قدیمی ژئوپولیتیک شده است (میرحیدر، ۱۳۷۳: ۷). مؤلفه‌های ژئواکونومیک (قدرت، جغرافیا، اقتصاد) می‌باشد که زیربنای همگرایی اقتصادی را می‌سازند. در نظریه‌های همگرایی اقتصادی منطقه‌ای، ارتقای تجارت نقش مهمی را ایفاء می‌کند. منطقه‌گرایی اقتصادی در برگیرنده تمایل گروهی از کشورها در یک محدوده جغرافیایی مشخص برای همکاری اقتصادی است که اولین نشانه‌های آن انعقاد موافقتنامه‌های ترجیحی و رشد میزان تجارت و سرمایه‌گذاری بین آنها و در نهایت، تشکیل اتحادیه‌های اقتصادی است (سلیمان‌پور و سلیمانی‌درچاق، ۱۳۹۵).

نمودار شماره ۱: دیاگرام ژئواکونومیک

(برگرفته از عزت‌اله عزتی)

امروزه ژئواکونومیک در جهت‌دهی به مناسبات سیاسی و اقتصادی بین‌المللی از نقش مهمی برخوردار است. هدف ژئواکونومیک، جهت‌دهی به رقابت دولت‌ها در دنیای اقتصاد و رقابت در نظام نوین جهانی است. در ژئواکونومیک، اقتصاد در مقابل سیاست، دارای اهمیت ویژه‌ای است. اقتصاد محور اصلی تعیین منافع حیاتی و راهبردی دولت‌ها است و به عبارتی راهبرده در این بستر شکل می‌گیرد (مجته‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۳۰). رویکرد ژئواکونومیک، در حوزه مناطق آزاد در سیاست خارجی، از مهمترین راهبردهای تسریع در جریان همگرایی اقتصادی محسوب می‌شوند (متقی و همکاران، ۱۳۹۷). این مناطق به عبارتی دروازه ارتقاء برای دولت‌هایی هستند که در حوزه (ژئواکونومیک) با

ماهیت جهت‌دهی اقتصادی خود آشنا هستند. کارشناسان علت وجودی مناطق آزاد را تأمین کمبودهای توسعه اقتصاد ملی، بهره‌گیری از مزایا، پتانسیل‌ها و برتری‌های نسبی اقتصاد ملی، برقراری ارتباط منظم بین اقتصاد داخل و اقتصاد جهانی و ادغام اقتصاد داخل در اقتصاد جهانی، ورود به اقتصاد آزاد و بازارهای جهانی، جذب سرمایه خارجی، بسط تجارت خارجی، رونق صادرات، ایجاد فرصت‌های شغلی، ارتقای سرزمینی به ویژه توجه به نواحی محروم و رفع نابرابری‌های سرزمینی تعریف می‌کنند. بنابراین ظاهراً ایجاد مناطق آزاد در راستای گرایش‌های جهانی بوده و این راهبرد کشورهای خارج از نظام اقتصادی جهانی را قادر می‌سازد تا به تدریج با فراهم آوردن ملزومات ادغام در اقتصاد جهانی، زمینه را برای ورود به این حوزه آماده نمایند. شکل‌گیری این مناطق علاوه بر ارتقاء ضریب آمادگی اقتصادی در حوزه ژئواکونومیک، به نحو قابل توجهی در عمران و آبادانی مناطق برخوردار نیز مؤثر است (سهرابی و همکاران، ۱۳۹۸).

۲) توسعه گردشگری

گردشگری در وهله اول، یک ابزار توسعه است و به صورت گسترده، ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه در مناطق هدف به شمار می‌رود. ارتقا و توسعه منطقه‌ای و ناحیه‌ای در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه از پیامدهای مثبت توسعه گردشگری است. از دیدگاه اندیشمندان حوزه گردشگری، این صنعت از زمانی که برای نخستین بار به صورت یک پدیده اجتماعی - اقتصادی در دهه ۱۹۶۲ میلادی ظهور کرد، به عنوان سازوکاری مهم برای توسعه مورد توافق جهانی قرار گرفت. تقریباً همه دولت‌ها به دنبال کسب حداکثر منافع از این صنعت هستند. اما روشن است که حکومت‌ها و کشورهای مختلف از سفره بزرگ صنعت گردشگری بهره یکسان نبرده‌اند و حتی کشورهایی که از نظر بسیاری از ویژگی‌ها (وسعت، سرزمین، موقعیت، جمعیت، قدمت تاریخی، و...) وضعیت نسبتاً مشابهی دارند، به لحاظ میزان بهره‌گیری از گردشگری با یکدیگر بسیار متفاوت‌اند (صفری‌پویا، ۱۳۹۹). این تفاوت‌ها ریشه در سیاست‌گذاریها و برنامه‌ریزیها دارد. بهره‌وری و استفاده بهینه از ظرفیتهای گردشگری هر کشور نیازمند سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های راهبردی و کلان میان مدت و بلند مدت است. این بدان معنا است که رونق یا رکود صنعت گردشگری به ویژه صنعت گردشگری بین‌المللی در هر کشور، تا حد زیادی به نگرش تصمیم‌سازان کلان کشور، برنامه‌های توسعه و قوانین و اسناد فرادستی آن کشور بستگی دارد که حدود و ثغور و ابعاد توسعه صنعت گردشگری را در هر کشور مشخص می‌کند (کشته‌گر و همکاران، ۱۴۰۰). اهمیت صنعت گردشگری تنها در بعد اقتصادی آن خلاصه نمی‌شود بلکه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و پیامدهای سیاسی آن نیز از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد و تأثیر مثبت این صنعت در موضوعاتی چون محافظت از میراث فرهنگی، پیشگیری از تروریسم، اشتغال‌زایی، تعاملات فرهنگی با دیگر جوامع و در پی آن بحث گفتگوی تمدن‌ها، به‌خوبی نمایان است. ایران از جنبه جاذبه‌های گردشگری، دارای انواع اقلیمها، فضاها و فصلهاست و از نظر آثار باستانی، مناطق تفریحی و زیبایبهای طبیعی با کشورهای پیشرفته در صنعت گردشگری برابری می‌کند، همچنین از لحاظ ابنیه و آثار تاریخی جزء نه کشور نخست دنیا و از لحاظ جاذبه‌های اکوتوریستی در میان ده کشور برتر دنیا قرار دارد که این امر نشان دهنده استعداد و قابلیت زیاد کشور برای رشد و توسعه صنعت گردشگری

است(عزمی و همکاران، ۱۳۹۳). اما متأسفانه ایران در جذب گردشگر و همچنین توسعه صنعت گردشگری خود به توفیق چندانی دست نیافته و خبرگان و فعالان صنعت گردشگری معتقدند که با تداوم روند فعلی، صنعت گردشگری در کشور به پیشرفت مطلوبی دست نمی‌یابد. بر اساس آمار شورای جهانی سفر و گردشگری، در سال ۲۰۱۱ (از میان ۱۸۲ کشور)، رتبه ایران از حیث مشارکت صنعت گردشگری در تولید ناخالص ملی، ۱۲۷، از نظر میزان مشاغل صنعت گردشگری و شاغلان آن، ۱۳۵ و از حیث سرمایه‌گذاری در صنعت، ۱۳۸ است؛ درحالی‌که بر اساس مقاصد گردشگری موجود ایران باید حداقل پنج درصد از درآمد گردشگری جهان را به خود اختصاص دهد. در سال ۲۰۱۱ در حدود ۰/۴ درصد از درآمد جهانی نصیب ایران شده که نشان از وضعیت نامطلوب صنعت گردشگری و استفاده نکردن از قابلیت‌ها و استعدادهای کشور دارد(عزمی و همکاران، ۱۳۹۳).

معرفی محدوده جغرافیایی پژوهش:

منطقه آزاد ارس به دلیل موقعیت و اهمیت ویژه‌ای که از جنبه‌های گوناگون از جمله محیط طبیعی، زیست محیطی، جمعیتی، آموزش عالی، ارزش افزوده بخش‌های مختلف، سرمایه‌گذاری و گمرکی برخوردار بوده و با توجه به این ظرفیت‌ها به نوعی سر آذربایجان و قلب تپنده آن به حساب می‌آید. از سوی دیگر با توجه به اینکه این منطقه اواخر شهریورماه ۱۳۸۳ رسماً فعالیت خویش را آغاز کرده ولی در اندک زمان یعنی در طی ۱۵ سال فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال آن قابل مقایسه با سایر مناطق نیست. قدرت‌های بزرگ همواره درصد افزایش قدرت خود و نیز بسط نفوذشان به دیگر مناطق هستند. پس از فروپاشی شوروی و انحلال سیستم دو قطبی، آمریکا به قدرت برتر در نظام بین‌الملل تبدیل شد که تلاش می‌کرد حوزه قدرت نمایی خود را به دیگر مناطق افزایش دهد، وجود کشوری چون روسیه، حضور آمریکا را در منطقه قفقاز جنوبی توجیه می‌کند. از طرف دیگر، روسیه نیز برای خنثی کردن این هدف آمریکا و بسط قدرت خود، در پی افزایش حضور خود در منطقه مذکور است؛ هم‌اکنون قفقاز جنوبی نقش مهمی بر منطقه آزاد ارس و تغییر جایگاه منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران دارد. منطقه آزاد ارس در شمال غربی ایران به عنوان دروازه ورود به اوراسیا می‌باشد. این منطقه در حال حاضر، حوزه عملیاتی خود را در عرصه صادرات، واردات، ترانزیت کالا و خدمات بیشتر در حوزه/حوضه جغرافیایی کشورهای قفقاز، ترکیه و آسیای مرکزی تمرکز داده است و با توجه به موقعیت جغرافیایی منطقه، از پتانسیل‌های بالایی نیز برای توسعه سطح عملکردی خود در بین مناطق پیرامونی برخوردار می‌باشد. در این زمینه، می‌توان به پیوستگی‌های ژئوپولیتیکی (فرهنگی، تاریخی، قومی، زبانی، امنیتی و...) منطقه شمال غرب ایران با حوزه‌های پیرامونی و نیز موقعیت ژئواکونومیکی منطقه شمال غرب ایران به عنوان دهلیز کریدورهای ارتباطی شمال- جنوب و شرق- غرب اشاره کرد که منطقه آزاد ارس بر اساس فلسفه وجودی خود، در قلب جغرافیایی این حوزه می‌تواند از نقش آفرینی‌های ژئوپولیتیکی و ژئواکونومیکی بالایی برخوردار باشد(ولیکلی‌زاده و الله‌وردی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۴). انواع جاذبه‌های گردشگری منطقه آزاد ارس در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شوند.

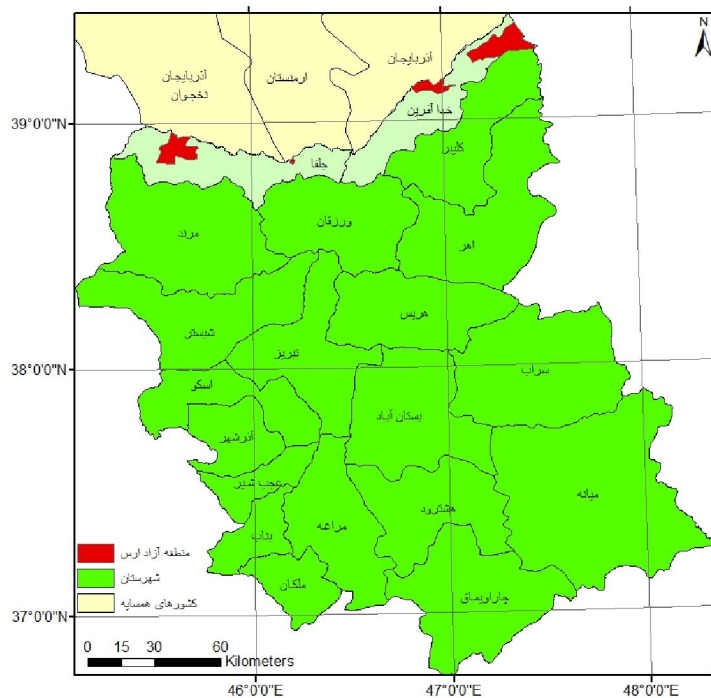
جدول شماره ۱: انواع جاذبه‌های موجود در منطقه آزاد ارس

نوع جاذبه	جاذبه‌های موجود در منطقه آزاد ارس
جاذبه‌های تاریخی در منطقه	پل تاریخی خدا آفرین، پل آهنی، حمام تاریخی، کاروانسرای خواجه نظر (عباسی)، کلیسای چوپان، کلیسای سنت استپانوس، کلیسای ننه مریم، کلیسای ناخیرچی، کلیسای گریگورو (جرجیس)، مجموعه کردشت (حمام و قلعه کردشت)، قلعه گاور-گوهر، گورستان قدیمی جلفا؛
جاذبه‌های طبیعی در منطقه	دشت گوردیان، رود ارس، منطقه حفاظت شده ارسباران (اینالو)، پناه‌گاه حیات وحش کیامکی، روستای اشتبین، آبشار آسیاب، آبشار مناطق بیلاقی مهاران، گنجی قلاسی، پارک کوهستانی ارس؛
جاذبه‌های مذهبی در منطقه	امامزاده سید آقا (ع)، امامزاده شعیب (ع) برج دوزال، امامزاده حق‌وردی‌آباد، مقبره حکیم ابوالقاسم نباتی؛
جاذبه‌های تجاری در منطقه	بازار کوثر، بازار آراز؛

منبع: پیش‌بهار و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۷- شهماری‌اردجانی و کاموسی‌علمداری، ۱۳۹۸: ۳۹

رود ارس، رودخانه‌ای نسبتاً پرآب و خروشان است که از منطقه آرپاجای در آناتولی ترکیه سرچشمه می‌گیرد. این رودخانه از مرز ترکیه، نخجوان، جلفا و ارمنستان گذشته و پس از گذر از مرز ایران، وارد جمهوری آذربایجان شده و به رودخانه کورا می‌ریزد. بعدها ایران و اتحاد شوروی با هم سدی در ناحیه پلدشت به نام سد ارس بنا کردند. سد خداآفرین و سد قیزقلعه‌سی به صورت مشترک با ارمنستان روی ارس احداث می‌شود. رودخانه ارس از ارتفاعات مین گول به ارتفاع ۳۱۵۲ متر در جنوب ارزروم در ترکیه سرچشمه می‌گیرد. رودخانه ارس با توجه به جغرافیای سیاسی ویژه آن به عنوان یکی از مهم‌ترین رودخانه‌های مرزی و نیز رودخانه‌های بین‌المللی شناخته می‌شود. این رودخانه علاوه بر این که مرز بین ایران و جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان و نیز منطقه خودمختار نخجوان را تشکیل می‌دهد، در منتهی‌الیه غربی آن در کشور ترکیه و ارمنستان و در منتهی‌الیه شرقی آن کاملاً در جمهوری آذربایجان جریان دارد. در مجموع، با توجه به گذشته تاریخی این منطقه و بهره‌برداری مشترک و مساوی از منابع آب رودخانه ارس هم در زمان اتحاد شوروی و هم بعد از استقلال جمهوری‌های جبهه شمالی رود ارس، روند هیدروپلیتیک این رودخانه، روند مثبت و مبتنی بر همکاری‌های فنی، اقتصادی، آبیاری و... بوده و تقریباً مناقشه و منازعه قابل توجهی بر سر مسائل رودخانه مهم مرزی ارس بین طرفین حادث نشده است و اگر اختلافاتی بر سر مسایل این رود پیش آمده با گسترش و تعمیق مناسبات و با انعقاد موافقت‌نامه‌های مختلف حل‌وفصل گردیده است (صفری پویا، ۱۳۹۹). بنابراین، با توجه به ژئوپولیتیک همکاری بین کشورهای منطقه بر سر استفاده مشترک و برابر از منابع آبی رودخانه ارس، مشاهده می‌شود که این رودخانه مرزی و بین‌المللی خود به خود زمینه ساز پیش‌نیازهای ژئوپولیتیکی برای همکاری‌های ژئواکونومیکی و استراتژیکی در منطقه است. با این حال، این امر به این معنی نیست که ژئوپولیتیک همکاری حاکم بر منطقه برای همیشه باقی بماند. در واقع، با این دیدگاه که واقعیت‌های ژئوپولیتیکی واقعیت‌های پایداری نیستند، بنابراین با توجه به برداشت‌های روزافزون ترکیه و ارمنستان در بخش‌های بالادست رودخانه و نیز اینکه ایجاد سازمان منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس در منطقه نیاز منابع این منطقه را بیش از پیش بالا خواهد برد و مهم‌تر از همه اینکه، این رودخانه با توجه به اینکه یکی از شاخه‌های اصلی رود کورا محسوب

شده و در هیدروپولیتیک کورا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، نمی‌توان آینده هیدروپولیتیک منطقه و رودخانه ارس را مثبت و مبتنی بر ژئوپولیتیک همکاری تلقی کرد (کروبی و همکاران، ۱۳۹۵).

شکل (۱) نقشه موقعیت جغرافیایی منطقه آزاد ارس

مأخذ: نگارندگان

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق، توصیفی-پیمایشی با ماهیت کاربردی و از لحاظ زمانی مقطعی می‌باشد. در این پژوهش روش پیمایشی برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است، لذا آن را می‌توان در زمره پژوهشهای میدانی قرار داد. در این پژوهش از شیوه‌های مطالعات کتابخانه‌ای با تکنیکهای فیش‌برداری، اخبار و مقالات و روش اصلی گردآوری داده‌ها پرسشنامه بود. جامعه آماری این پژوهش کارشناسان و متخصصان حوزه گردشگری و جغرافیای سیاسی مرتبط با مسایل منطقه آزاد ارس و قفقاز جنوبی می‌باشند که تعداد ۵۰ نفر به شیوه هدفمند انتخاب شدند. برای تحلیل یافته‌ها از روش SWOT برای بررسی نقاط قوت و ضعف، فرصتها و تهدیدهای در تحلیل سوات ابتدا عوامل داخلی و عوامل خارجی شناسائی می‌شود. پس از مشخص شدن تمامی نقاط ضعف و قوت و تهدیدها و فرصتها، ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFE) ماتریس ارزیابی عوامل خارجی (EFE) تشکیل می‌شود. نقاط ضعف و قوت داخلی در ماتریس IFE و فرصتها و تهدیدات خارجی در ماتریس EFE تجزیه و تحلیل می‌شوند. پس از مشخص شدن و نمره دهی عوامل درونی و بیرونی، این عوامل در جدول ماتریس استراتژی‌ها قرار می‌گیرند. سپس استراتژی‌های اتخاذ شده با استفاده از ماتریس QSPM نمره‌دهی شده و اولویت اجرای هر کدام مشخص می‌شود.

یافته‌ها

با استفاده از ادبیات پژوهش و مصاحبه‌های تخصصی مهمترین شاخص‌های هر یک از معیارهای فوق شناسائی می‌شوند و سپس در قالب نقاط ضعف و قوت دسته‌بندی خواهند شد. به روش مشابه با استفاده از ادبیات پژوهش و مصاحبه‌های تخصصی مهمترین شاخص‌های هر یک از عوامل خارجی شناسائی شده و سپس در قالب فرصت‌ها و تهدیدها دسته‌بندی خواهند شد.

جدول (۱) ماتریس داخلی (نقاط قوت) منطقه آزاد ارس

کد	قوت (S)	مجموع وزن	میانگین	وزن نسبی	نمبر نهایی
S1	قفقاز به مثابه چهارراه شمال و جنوب و شرق و غرب، نه تنها اوراسیا را از شرق به غرب پیوند می‌دهد، بلکه به عنوان کانالی قاره آسیا را از شمال به جنوب نیز مرتبط می‌کند به عبارتی تمدن غربی و شرقی در آن به یکدیگر رسیده است.	۱۴۲	۴/۷۳	۰/۳	۱/۴۱
S2	صید ماهی خاویار	۱۳۷	۴/۵۶	۰/۱۷	۰/۷۷
S3	توافق تحدید حدود دریای خزر و استفاده از منابع بستر و زیر بستر	۱۳۶	۴/۵۳	۰/۱۵	۰/۶۷
S4	تجارت محصولات صنایع کوچک و خانگی و نیز مراودات اقتصادی پایاپای	۱۳۲	۴/۳۶	۰/۱۱	۰/۴۷
S5	کمبود منابع گاز در قفقاز	۱۳۱	۴/۳۶	۰/۱	۰/۴۳
S6	وجود راه آهن ارتباطی بین ایران و آذربایجان	۱۳۱	۴/۳۶	۰/۱	۰/۴۳
S7	آشنایی کشورهای منطقه از ظرفیت‌ها و پتانسیل اقتصادی یکدیگر	۱۲۹	۴/۳	۰/۰۵	۰/۲۱
S8	دروازه مکمل اروپای شرقی و روسیه	۱۲۷	۴/۲۳	۰/۰۲	۰/۰۸

مأخذ: نگارندگان

جدول (۲) ماتریس داخلی (نقاط ضعف) منطقه آزاد ارس

کد	ضعف (W)	مجموع وزن	میانگین	وزن نسبی	نمبر نهایی
W1	روابط سرد سیاسی ایران با آذربایجان	۱۴۴	۴/۸	۰/۳۵	۱/۶۸
W2	وجود منابع نفتی در قفقاز	۱۳۶	۴/۵۳	۰/۲۲	۰/۹۹
W3	اقتصاد ریززمینی در ارمنستان می‌تواند تأثیر منفی بر وضعیت اقتصادی منطقه بگذارد	۱۳۳	۴/۴۳	۰/۱۷	۰/۷۵
W4	معاهدات با کشورهای رقیب منطقه ایران خصوصاً ترکیه و اسرائیل	۱۳۱	۴/۳۶	۰/۰۱	۰/۴۳
W5	فقدان رویکرد ژئواکونومیک و ضعف شدید دیپلماسی اقتصادی در ایران عمدتاً باعث تأثیرات منفی بر جایگاه منطقه‌ای کشورما و تقویت مناطق همجوار بوده است.	۱۱۹	۳/۹۶	۰/۰۹	۰/۳۵
W6	سطح پایین روابط اتاقهای بازرگانی کشورهای منطقه قفقاز جنوبی با اتاقهای بازرگانی ایران	۱۱۲	۳/۷۳	۰/۰۷	۰/۲۶

مأخذ: نگارندگان

جدول (۳) ماتریس خارجی (نقاط فرصت) منطقه آزاد ارس

کد	فرصت (O)	مجموع وزن	میانگین	وزن نسبی	نمره نهایی
O1	مهمترین مزیت ژئواکونومیک منطقه قفقاز جنوبی نقش ارتباطی آن بین ایران و کشورهای مختلف اروپایی است و در واقع یکی از پلهای ارتباطی و ترانزیتی ایران و اروپاست.	۱۴۲	۴/۷۳	۰/۲۲	۱/۰۴
O2	بهبود تنشهای تاریخی و فرهنگی و تعلقات ژئوپولیتیکی در منطقه می تواند تأثیر مثبتی بر اقتصاد این حوزه بگذارد.	۱۴۱	۴/۷	۰/۱۶	۰/۷۵
O3	انرژی و عبور لوله های نفت و گاز، غیر از این مؤلفه ژئواکونومیک را به عنوان مؤلفه برجسته می توان پیدا کرد	۱۳۷	۴/۵۶	۰/۱۱	۰/۵
O4	عضویت رسمی جمهوری اسلامی ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا	۱۳۴	۴/۴۶	۰/۱	۰/۴۴
O5	ترفیغ مناقشه قره باغ.	۱۲۹	۴/۳	۰/۰۸	۰/۳۴
O6	مجاورت قفقاز جنوبی با منطقه آزاد ارس که از آن به عنوان یکی از شش دروازه حیاتی ایران در راستای پیوند اقتصاد داخلی با اقتصاد جهانی نام برده می شود.	۱۲۹	۴/۳	۰/۰۸	۰/۳۴
O7	مراودات علمی و دانشگاهی میان کشورهای منطقه و یا تأسیس یک گروه بندی منطقه ای	۱۲۸	۴/۲۶	۰/۰۷	۰/۲۹
O8	انرژیهای نو	۱۲۷	۴/۲۳	۰/۰۵	۰/۲۱
O9	صنایع بومی، شکار و طبیعت گردی	۱۲۵	۴/۱۶	۰/۰۴	۰/۱۶
O10	جمعیت کم در قفقاز و نیاز بازار کار	۱۲۳	۴/۱	۰/۰۳	۰/۱۲
O11	فرصت گردشگری ارزان در ایران	۱۲۱	۴/۰۳	۰/۰۲	۰/۰۸
O12	پتانسیلهای موجود در زمینه گردشگری سلامت. به دلیل وجود کادر پزشکی مجرب و تجهیزات مناسب اتباع کشورهای حوزه قفقاز جنوبی می توانند از این پتانسیل ایران استفاده نمایند.	۱۱۷	۳/۹	۰/۰۱۵	۰/۰۵
O13	ایجاد بازار مشترک	۱۱۷	۳/۹	۰/۰۱۵	۰/۰۵
O14	در صورت اجرای کریدور نوردوز بین آذربایجان و ارمنستان، ایران از معادلات اقتصادی منطقه حذف خواهد شد.	۱۱۰	۳/۶	۰/۰۱	۰/۰۳

مأخذ: نگارندگان

جدول (۴) ماتریس خارجی (تهدید) منطقه آزاد ارس

کد	تهدید (T)	مجموع وزن	میانگین	وزن نسبی	نمره نهایی
T1	احتمال برقراری راه ارتباطی دریاهای شرقی و غربی	۱۳۸	۴/۶	۰/۳۲	۱/۴۷
T2	قفقاز جنوبی از نظر ارتباطات تجاری و ترانزیتی پل ارتباطی مهمی بین منابع انرژی دریای خزر و اروپاست، که با توجه به تعاملات مثبت با روسیه و ترکیه، برای صادرات نفت و گاز ایران از این طریق ایجاد محدودیت می کند.	۱۲۸	۴/۲۶	۰/۲۳	۰/۹۸

۰/۶۳	۰/۱۵	۴/۲	۱۲۶	عدم ثبات سیاسی و امنیتی در کشورهای همسایه	T3
۰/۵	۰/۱۲	۴/۱۶	۱۲۵	اختلافات شدید سیاسی بین آذربایجان و ارمنستان، و حائل بودن ارمنستان بین آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان	T4
۰/۴۰	۰/۱	۴/۰۶	۱۲۲	نزدیکی قفقاز به روسیه و ترکیه	T5
۰/۱۹	۰/۰۵	۳/۸	۱۱۴	حضور کشورهای دیگر و قدرتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در قفقاز جنوبی و مجاورت با ایران	T6
۰/۱۰	۰/۰۳	۳/۴۳	۱۰۳	عدم برقراری امنیت داخلی در مسیرهای مواصلاتی در منطقه	T7

مأخذ: نگارندگان

ماتریس نهایی

در نهایت با توجه به نمره‌های به دست آمده از قوتها، ضعفها، فرصتها و تهدیدها، اولویت‌بندی نهایی انجام گرفته است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که از میان نقاط قوت منطقه آزاد ارس تمدن غربی و شرقی در آن به یکدیگر رسیده با نمره نهایی ۱/۴۱ برترین نقاط قوت منطقه آزاد ارس و دروازه مکمل اروپای شرقی و روسیه با نمره نهایی ۰/۰۸ کم اهمیت‌ترین نقطه قوت منطقه آزاد ارس می‌باشد. از نقاط ضعف مورد مطالعه روابط سرد سیاسی ایران با آذربایجان در منطقه با آماره نهایی ۱/۶۸ مهم‌ترین نقطه ضعف و سطح پایین روابط اتاق‌های بازرگانی کشورهای منطقه قفقاز جنوبی با اتاقهای بازرگانی ایران با آماره نهایی ۰/۲۶ کم اهمیت‌ترین نقطه ضعف منطقه آزاد ارس می‌باشد. نتایج فرصتها نشان می‌دهد که مهمترین مزیت ژئواکونومیک منطقه قفقاز جنوبی نقش ارتباطی آن بین ایران و کشورهای مختلف اروپایی است و در واقع یکی از پلهای ارتباطی و ترانزیتی ایران و اروپاست که با آماره نهایی ۱/۰۴ بهترین فرصت و در صورت اجرای کریدور نوردوز بین آذربایجان و ارمنستان، ایران از معادلات اقتصادی منطقه حذف خواهد شد در منطقه با آماره نهایی ۰/۰۳ کم اهمیت‌ترین فرصت در این راستا است. از تهدیدها احتمال برقراری راه ارتباطی دریاهای شرقی و غربی با آماره نهایی ۱/۴۷ مهم‌ترین عامل تهدید و عدم برقراری امنیت داخلی در مسیرهای مواصلاتی در منطقه ارس با آماره نهایی ۰/۱۰ کم اهمیت‌ترین تهدید شناسایی گردیده است.

جدول (۵) اولویت‌بندی قابلیت و ضعفهای منطقه آزاد ارس

رتبه	ضعف	رتبه	قوت
۱	روابط سرد سیاسی ایران با آذربایجان	۱	قفقاز به مثابه چهارراه شمال و جنوب و شرق و غرب، نه تنها اوراسیا را از شرق به غرب پیوند می‌دهد، بلکه به عنوان کانالی قاره آسیا را از شمال به جنوب نیز مرتبط می‌کند به عبارتی تمدن غربی و شرقی در آن به یکدیگر رسیده
۲	وجود منابع نفتی در قفقاز	۲	صید ماهی خاویار
۳	اقتصاد ریززمینی در ارمنستان می‌تواند تأثیر منفی بر وضعیت اقتصادی منطقه بگذارد	۳	توافق تحدید حدود دریای خزر و استفاده از منابع بستر و زیر بستر
۴	معاهدات با کشورهای رقیب منطقه ایران خصوصاً ترکیه و اسرائیل	۴	تجارت محصولات صنایع کوچک و خانگی و نیز مراودات اقتصادی پایاپای

۵	فقدان رویکرد ژئواکونومیک و ضعف شدید دیپلماسی اقتصادی در ایران عمدتاً باعث تأثیرات منفی بر جایگاه منطقه‌ای کشورما و تقویت مناطق همجوار بوده است.	۵	کمبود منابع گاز در قفقاز
۶	سطح پایین روابط اتاقهای بازرگانی کشورهای منطقه قفقاز جنوبی با اتاقهای بازرگانی ایران	۶	وجود راه آهن ارتباطی بین ایران و آذربایجان
۷	روابط سرد سیاسی ایران با آذربایجان	۷	آشنایی کشورهای منطقه از ظرفیتهای و پتانسیل اقتصادی یکدیگر
۸	وجود منابع نفتی در قفقاز	۸	دروازه مکمل اروپای شرقی و روسیه
		۹	قفقاز به مثابه چهارراه شمال و جنوب و شرق و غرب، نه تنها اوراسیا را از شرق به غرب پیوند می‌دهد، بلکه به عنوان کانالی قاره آسیا را از شمال به جنوب نیز مرتبط میکند به عبارتی تمدن غربی و شرقی در آن به یکدیگر رسیده

مأخذ: نگارندگان

جدول (۶) اولویت‌بندی محدودیتها و فرصتهای منطقه آزاد ارس

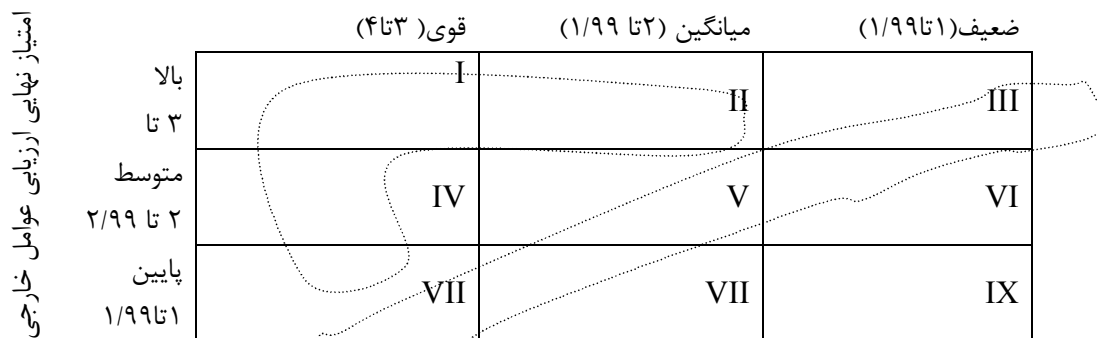
رتبه	تهدید	رتبه	فرصت
۱	احتمال برقراری راه ارتباطی دریاهای شرقی و غربی	۱	مهمترین مزیت ژئواکونومیک منطقه قفقاز جنوبی نقش ارتباطی آن بین ایران و کشورهای مختلف اروپایی است و در واقع یکی از پلهای ارتباطی و ترانزیتی ایران و اروپاست.
۲	قفقاز جنوبی از نظر ارتباطات تجاری و ترانزیتی پل ارتباطی مهمی بین منابع انرژی دریای خزر و اروپاست، که با توجه به تعاملات مثبت با روسیه و ترکیه، برای صادرات نفت و گاز ایران از این طریق ایجاد محدودیت می‌کند.	۲	بهبود تنشهای تاریخی و فرهنگی و تعلقات ژئوپولتیکی در منطقه می‌تواند تأثیر مثبتی بر اقتصاد این حوزه بگذارد.
۳	عدم ثبات سیاسی و امنیتی در کشورهای همسایه	۳	انرژی و عبور لوله‌های نفت و گاز، غیر از این مؤلفه ژئواکونومیک را به عنوان مؤلفه برجسته می‌توان پیدا کرد
۴	اختلافات شدید سیاسی بین آذربایجان و ازمنستان، و حائل بودن ارمنستان بین آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان	۴	عضویت رسمی جمهوری اسلامی ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا
۵	نزدیکی قفقاز به روسیه و ترکیه	۵	ترفیغ مناقشه قره‌باغ.
۶	حضور کشورهای دیگر و قدرتهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای در قفقاز جنوبی و مجاورت با ایران	۶	مجاورت قفقاز جنوبی با منطقه آزاد ارس که از آن به عنوان یکی از شش دروازه حیاتی ایران در راستای پیوند اقتصاد داخلی با اقتصاد جهانی نام برده می‌شود.
۷	عدم برقراری امنیت داخلی در مسیرهای	۷	مراودات علمی و دانشگاهی میان کشورهای

	مواصلاتی در منطقه		منطقه و یا تأسیس یک گروه‌بندی منطقه‌ای
		۸	انرژیهای نو
		۹	صنایع بومی، شکار و طبیعت گردی
		۱۰	جمعیت کم در قفقاز و نیاز بازار کار
		۱۱	فرصت گردشگری ارزان در ایران
		۱۲	پتانسیلهای موجود در زمینه گردشگری سلامت. به دلیل وجود کادر پزشکی مجرب و تجهیزات مناسب اتباع کشورهای حوزه قفقاز جنوبی می‌توانند از این پتانسیل ایران استفاده نمایند.
		۱۳	ایجاد بازار مشترک
		۱۴	در صورت اجرای کریدور نوردوز بین آذربایجان و ارمنستان، ایران از معادلات اقتصادی منطقه حذف خواهد شد.

مأخذ: نگارندگان

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

به منظور مشخص ساختن موقعیت منطقه آزاد ارس از ماتریس و شکل ۴-۶ استفاده گردید. بر اساس نتایج این ماتریس چنانچه جمع امتیاز نهایی عوامل داخلی بر روی محور Xها در محدوده ۱ تا ۱/۹۹ قرار گیرد، نشان دهنده ضعف داخلی سیستم می‌باشد. چنانچه امتیازها بین ۲ تا ۲/۹۹ قرار گیرد، سیستم در وضع متوسط و در این پژوهش نشان دهنده وضعیت نیمه مطلوب موضوع فوق چنانچه امتیازها بین ۳ تا ۴ قرار گیرند، نشان دهنده قوت سیستم و مطلوبیت موضوع فوق می‌باشد. به همین شیوه جمع امتیاز نهایی عوامل خارجی بر روی محور Yها از ۱ تا ۱/۹۹ نشان دهنده ضعف منطقه و عدم مطلوبیت موضوع، امتیازهای ۲ تا ۲/۹۹ نشان دهنده متوسط بوده، وضعیت سیستم و نیمه مطلوب بودن موضوع و نهایتاً امتیازهای ۳ تا ۴ نشان دهنده قرار گرفتن منطقه در وضعیت عالی و مطلوبیت کامل موضوع می‌باشد.

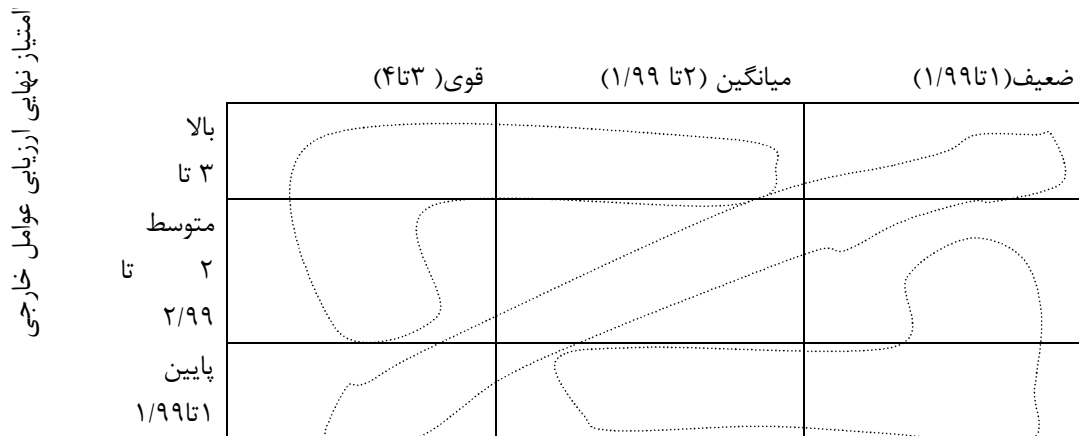

شکل (۲) ماتریس راهبردها و اولویتهای اجرایی SWOT

علاوه بر این ماتریس فوق را می‌توان به سه ناحیه عمده تقسیم کرد و بر اساس آن برای هر یک از نواحی راهبردهای متفاوتی اتخاذ نمود. نخست برای بخشهایی که در خانه‌های ۱، ۲ یا ۴ (از بالا و از

چپ به راست) قرار می‌گیرند؛ باید راهبردهای را به اجرا در می‌آورد که موجب رشد و ساخت (توسعه) گردد. دوم، برای واحدهای از سیستم که در خانه‌های ۳، ۵ یا ۷ قرار می‌گیرند، باید راهبردهایی را به اجرا در آورد که هدفشان حفظ و نگهداری وضع موجود باشد و سوم، برای واحدهایی که در خانه‌های ۶، ۸ یا ۹ قرار می‌گیرند، باید راهبردهای برداشت محصول یا رها کردن را به خاطر عدم مطلوبیت در نظر گرفت. براساس نتایج، میانگین ماتریس داخلی برابر با ۴/۴۶ و میانگین ماتریس خارجی ۳/۱۶ به دست آمده است که بر اساس قواعد ماتریس راهبردی SWOT مشخص می‌گردد که سیاستهای منطقه ارس در جذب و توسعه گردشگری این منطقه در وضعیت مطلوبی قرار دارند. همچنین بر اساس قواعد تکنیک راهبردی SWOT و بر اساس نمره‌های نهایی به دست آمده موقعیت گردشگری منطقه ارس در ناحیه اول قرار می‌گیرند که این امر نشان دهنده مطلوبیت این منطقه است.

شکل (۳) موقعیت منطقه آزاد ارس

جدول (۷) مجموع امتیاز وزنی متغیرها در تکنیک SWOT در منطقه آزاد ارس

ابعاد	قوت (S)	ضعف (W)	فرصت (O)	تهدید (T)
جمع امتیاز	۴/۴۷	۴/۴۶	۴/۰۶	۴/۲۷

مأخذ: نگارندگان

جدول (۸) محاسبه درصد قوت، ضعف، فرصتها و تهدیدها و تعیین راهبرد در منطقه آزاد ارس

نام شاخص	SWOT				عوامل		عوامل		نوع راهبرد
	S	W	O	T	داخلی	خارجی	مثبت	منفی	
درصد	۳۱/۰۷	۲۵/۸۱	۵۹/۲۳	۲۸/۵۱	۵۶/۸۸	۸۸/۱۱	۹۰/۳	۵۴/۳۲	راهبرد بازنگری (WO)

مأخذ: نگارندگان

توسعه گردشگری در ایران، فرایندی شده است که بیش از هر چیز تحت تأثیر مدیریت صحیح قرار گرفته است. با بررسی موقعیت جغرافیایی، منابع و پتانسیلهای محیطی موجود در کشور، مشاهده می‌شود که جایگاه واقعی که باید به آن دست نیافته‌ایم و فاصله نزدیکی با توسعه‌یافتگی نداریم. هر چند که از نظر منطقی نمی‌توان اقدامات موفقیت‌آمیز در برخی عرصه‌ها را کتمان کرد ولی قابل ذکر است که وقتی به برخی از کشورها همچون کره جنوبی، ژاپن و آلمان که از نظر جغرافیایی، ژئوپولیتیکی و شرایط دیگر محیطی، خیلی نسبت به سرزمین ایران جایگاه پایینتری دارند، ولی جزء کشورهای با درآمد بالا و توسعه یافته هستند نگاه می‌کنیم به این عدم توسعه‌یافتگی در ایران باید

اذعان کرد. از نمونه‌های اقدامات انجام گرفته برای توسعه اقتصادی درون کشور، ایجاد مناطق آزاد بوده است که نزدیک به سه دهه از شروع به کار آنها می‌گذرد ولی کماکان، جایگاه واقعی آنها مشاهده نمی‌شود. این عدم مشاهده را با مقایسه آنها با مناطق آزاد در چین و امارات متحده می‌توان دید. حتی کشور امارات متحده که سابقه پیدایش آن از نظر یک واحد سیاسی مستقل به سال ۱۹۷۲ بر می‌گردد، و مقایسه مناطق آزاد آن که سطح بالاتری نسبت به مناطق آزاد ایران دارند، بیشتر باعث رنجش می‌شود. از نمونه‌های مناطق آزاد کشور، منطقه آزاد ارس می‌باشد که براساس یافته‌های پژوهش، این منطقه آزاد با وجود اینکه از نظر وسعت دومین منطقه آزاد ایران و همچنین صنعتی‌ترین منطقه در بین دیگر مناطق می‌باشد و با توجه به موقعیت راهبردی در شمال غرب کشور که به عنوان دروازه اقتصادی با مناطق پیرامونی مانند قفقاز جنوبی است ولی تنها در سطح محلی و ملی، تا حدودی موفق بوده است ولی در مقیاس منطقه‌ای نتوانسته است موفق عمل کند و جمعیت میلیونی کشورهای همسایه را در زمینه‌هایی همچون گردشگری با وجود جاذبه‌های متنوع، سرمایه‌گذاری کلان خارجی و صادرات کالاها، به سوی خودش در سطح کلان، جذب کند. اگر پیشینه تاریخی که شمال غرب کشور و به خصوص منطقه جلفا در ارتباط با شوروی و در حال حاضر با قفقاز جنوبی را مطالعه کنیم، این پیشینه نشان می‌دهد که نقش مهمی این منطقه داشته است. از آنجا که معمولاً، ویژگی‌های جغرافیای تاریخی یک منطقه، توانایی بالایی در دوره‌های بعد برای توسعه آن منطقه به همراه دارد، این ویژگی به همراه دیگر عوامل، اگر در مقیاس منطقه‌ای مورد توجه قرار می‌گرفت، چه بسا منطقه آزاد ارس در حال حاضر می‌توانست به عنوان یک قطب رشد اقتصادی مهم برای کشور عمل کند. لاجرم منطقه آزاد ارس هرچند در سطح محلی و ملی، در توسعه اقتصادی کشور تأثیرگذار بوده است و در سطح منطقه‌ای نتوانسته است تأثیرگذاری بالایی از خودش نشان دهد. بنابراین منطقه آزاد ارس از موقعیت ژئواکونومیکی منطقه قفقاز جنوبی تأثیر می‌پذیرد.

منابع و مآخذ:

۱. آریاپور، م. ح. ۱۳۹۹. شناسایی اصول برنامه‌ریزی توسعه گردشگری، چهارمین کنفرانس ملی پژوهش در حسابداری و مدیریت، تهران.
۲. پیش‌بهار، ا، پرچم، ر، یادآور، ح. ۱۳۹۶. تأثیرپذیری انواع مختلف گردشگری از یکدیگر در منطقه آزاد ارس: کاربرد رهیافت مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM)؛ فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۱، شماره ۶۱، پاییز، صص ۹۳-۱۱۰.
۳. چراغی، م، قلی‌زاده، ح، توحیدلو، ش، علیپور، ح. ۱۴۰۱. شناسایی چالش‌های توسعه گردشگری روستایی در مناطق مرزی (مورد مطالعه: منطقه آزاد ارس)، مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی، دوره: ۹، شماره: ۱
۴. زمانی‌نوری، ج. ۱۳۹۸. مدیریت برنامه‌ریزی در جهت توسعه گردشگری شهری، کنفرانس بین‌المللی مدل‌ها و تکنیک‌های کمی در مدیریت، قزوین.
۵. ساسانفر، ا، همتی، ع، محمدی، ح. ۱۴۰۰. بررسی و تحلیل ژئوپلیتیکی تأثیرات بحران مهاجرت (داخلی و خارجی) بر توازن ژئوآکونومیک مناطق جغرافیایی ایران.
۶. سلیمان‌پور، ه، سلیمانی‌درچاق، م. ۱۳۹۵. همگرایی اقتصادی در اوراسیای مرکزی در تطبیق با الگوی کانتوری و اشپیگل؛ فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۹۳، بهار، صص ۶۹-۹۸.
۷. سهرابی، ا، شریعت‌پناهی، م، پیوندی، ر. ۱۳۹۸. تحلیل منازعات منطقه خاورمیانه از منظر مؤلفه‌های ژئوآکونومیک، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره: ۱۰، شماره: ۱.
۸. شهماری‌اردجانی، ر، کاموسی‌علمداری، ج. ۱۳۹۸. بررسی گونه‌های گردشگری مؤثر بر توسعه گردشگری منطقه آزاد ارس؛ فصلنامه گردشگری شهری، دوره ششم، شماره اول، بهار، صص ۴۶-۳۳.
۹. صفری‌پویا، م. ۱۳۹۹. بررسی اثرات اجتماعی توسعه گردشگری در شهرها، هفتمین کنفرانس ملی فناوریهای نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی، تهران.
۱۰. عزمی، آ، رزلانسری، ا. ۱۳۹۳. سنجش طرح روستاهای هدف گردشگری بر توسعه گردشگری مطالعه موردی: روستاهای شمشیر و خانقاه شهرستان پاوه، فصلنامه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، دوره: ۱۴، شماره: ۳۴.
۱۱. کارگر اصل‌زنوزی، ق، عزت‌پناه، ب، ولی‌زاده، ر. ۱۴۰۱. بررسی اثرات گردشگری تجاری بر ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرها (نمونه موردی: منطقه آزاد ارس)، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره: ۱۲، شماره: ۳
۱۲. کروی، م، بذرافشان، ش. ۱۳۹۵. گونه شناسی ذینفعان مناطق ساحلی در حمایت از پارادایم توسعه گردشگری پایدار (مطالعه موردی: شهر بابلسر). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره: ۴۸، شماره: ۴.

۱۳. کشته‌گر، ف، ابراهیم‌زاده، ع. ۱۴۰۰. برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری موردشناسی: شهرستان خاش.
۱۴. کولای، ا، واعظی، ط. ۱۳۹۱. تحول سیاست خارجی و توسعه اقتصادی در هندوستان؛ فصلنامه روابط خارجی، سال چهارم، شماره اول، بهار، صص ۲۴۷-۲۷۴.
۱۵. قصابی، ح، آذر، ع، پناهی، ع. ۱۳۹۹. تحلیلی بر تأثیرات مناطق آزاد تجاری بر توسعه فعالیتهای گردشگری و اقتصاد منطقه‌ای (مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس)، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره: ۱۰، شماره: ۳.
۱۶. متقی، ا، فیروزی، ر. ۱۳۹۷. نیازسنجی بنیادهای ژئواکونومیک در سیاستهای منطقه‌گرایی ایران (مطالعه موردی: اکو).
۱۷. مجتهدزاده، پ، مهکویی، ح. ۱۳۹۷. ژئواکونومیک (با رویکردی به وضعیت اقتصادی در نظام بین‌الملل)، نشر انتخاب، چاپ اول.
۱۸. مجتهدزاده، پ. ۱۳۸۱. جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی؛ تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
۱۹. میرحیدر، د. ۱۳۷۳. روابط بین‌الملل از ورای منشور جغرافیا، اطلاعات سیاسی- اقتصادی شماره ۱۳۲، بهمن و اسفند.
۲۰. ولیقلی‌زاده، ع، الله‌وردی‌زاده، ر. ۱۳۸۹. نگرشی ژئوپلیتیکی- ژئواکونومیکی بر منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس؛ فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره دوم، تابستان، صص ۱۸۱-۱۵۳.
۲۱. ولیقلی‌زاده، ع. ۱۳۹۴. تبیین اهمیت ژئواکونومیکی قفقاز جنوبی در راستای ارتقای منطقه آزاد ارس؛ فصلنامه ژئوپلیتیک، سال یازدهم، شماره اول، بهار، صص ۱۹۴-۱۵۷.
22. Bekiarova, N. (2019). South Caucasus as a Region of Strategic Importance, IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. V, Issue 14, August 2019
23. Svante E. C. (2017). The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict, Palgrave Macmillan New York
24. The Travel & Tourism Competitiveness Report. (2017). Tourism Organization, UNWTO, Tourism Highlights, 2018 Edition.
25. Weiss, A and Zabanova, Y. (2017). Iran and the South Caucasus after the nuclear deal Caucasus, Research Centre for East European Studies University of Bremen.